

Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος (16/29 Ιουνίου-18/31 Ιουλίου 1913)

Από: Αντιστράτηγο ε.α. Ιωάννη Κρασά

«Μεγαλειότατε, εἰς ἀνάμνησιν τῶν ὑπερλάμπρων νικῶν, εἰς ἃς ὠδήγησες κατὰ τοὺς δύο νικηφόρους πολέμους τὸν Στρατόν Σου, ὑποβάλλει οὗτος τὴν παράκλησιν, ὅπως εὐδοκοῦσα δεχθῇ ἡ Μεγαλειότης Σου τὴν Στραταρχικὴν ταύτην Ράβδον, ἣν εὐλαβῶς Σοί προσφέρει δι' ἐμοῦ». Ο Πρωθυπουργός και Υπουργός Στρατιωτικών Ἐλευθέριος Βενιζέλος, κατὰ τὴν παράδοση τῆς στραταρχικῆς ράβδου εἰς τὸν Βασιλέα Κωνσταντῖνο Α΄, ἐκ μέρους τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ(6 Ἀπριλίου 1914).

Ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος(Β΄ ΒΠ) είχε ως αιτία την πλεονεξία και τον μεγαλοϊδεατισμό της Βουλγαρίας. Θεωρούσα εαυτή την ισχυρότερη στρατιωτική δύναμη της περιοχής και αφού απέτυχε να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη[1], έγειρε διεκδικήσεις εις βάρος της Σερβίας για το Μοναστήρι και εις βάρος της Ελλάδος για την Θεσσαλονίκη. Οι τρεις χώρες δεν δεσμεύονταν με καμμία συμφωνία. Η Ρουμανία στράφηκε επίσης κατά της Βουλγαρίας διεκδικώντας την περιοχή της Δοβρουτσάς[2]. Η Τουρκία εκμεταλλεύτηκε την εξέλιξη των επιχειρήσεων, κήρυξε τον πόλεμο κατά της Βουλγαρίας και ανέκτησε το μεγαλύτερο μέρος της Ανατολικής Θράκης, συμπεριλαμβανομένης και της Ανδριανουπόλεως.

Στα Στενά της Κρέσνας

Ο Αποχαιρετισμός

Η Ελληνοσερβική Συνθήκη

Την 11^η /24^η Ιανουαρίου του 1913, οι πρίγκιπες Νικόλαος της Ελλάδος και ο Αλέξανδρος της Σερβίας διερεύνησαν το ενδεχόμενο συνάψεως αμυντικής συμφωνίας μεταξύ των δύο χωρών. Την 19^η Μαΐου/1^η Ιουνίου 1913, δύο ημέρες μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Λονδίνου, ο πρεσβευτής της Ελλάδος στο Βελιγράδι Ιωάννης Αλεξανδρόπουλος και ο πρεσβευτής της Σερβίας στην Αθήνα Matia Bosconic, υπέγραψαν συνθήκη «Ειρήνης, Φιλίας και Αμοιβαίας Συνεργασίας», προκειμένου να αντιμετωπίσουν την ισχυρότερη στρατιωτικά Βουλγαρία. Η διαπραγμάτευση του στρατιωτικού σκέλους της συμμαχίας ανατέθηκε στον Ταγματάρχη(ΜΧ) Ιωάννη Μεταξά, ο οποίος επέμενε ότι η συνθήκη έπρεπε να ισχύσει μόνο σε περίπτωση πολέμου με την Βουλγαρία. Οι Σέρβοι ήθελαν την συνδρομή της Ελλάδος, με το σύνολο των στρατιωτικών της δυνάμεων, εναντίον οποιουδήποτε επιτίθετο κατά της

χώρας τους. Τον Μεταξά αρνούμενο να υπογράψει αντικατέστησε ο Ταγματάρχης Ξενοφών Στρατηγός. Η έναρξη των εχθροπραξιών εκ μέρους των Βουλγάρων, οδήγησαν τον Βασίλεα και τον Βενιζέλο στην υπογραφή της συνθήκης συμμαχίας, έχοντας γνώση ότι σε περίπτωση επιθέσεως της Αυστρίας κατά της Σερβίας, η Ελλάδα δεν θα μπορούσε να τηρήσει τα συμφωνηθέντα[3].

Σε Τροχιά Συγκρούσεως

Από την πρώτη στιγμή η συμπεριφορά των Βουλγαρικών στρατευμάτων υπήρξε προκλητική προς τα στρατιωτικά μας τμήματα, και αφανιστική προς τους Έλληνες κατοίκους[4] των περιοχών που είχαν υπό τον έλεγχό τους. Κατά τους μήνες Απρίλιο και Μάιο σημειώθηκαν συγκρούσεις στις περιοχές Παλαιοχωρίου, Ελευθερών και στον Αγγίτη ποταμό. Την περίοδο από 10/23 έως 17/30 Μαΐου, στην περιοχή του Παγγαίου όρους η συμπλοκή εξελίχθηκε σε μάχη εκ του συστάδην. Στις διαμαρτυρίες της Ελλάδος, η Βουλγαρία πρότεινε την επιδιαιτησία του Τσάρου για την κατανομή των εδαφών, την οποία ο Βενιζέλος δεν αποδέχθηκε. Η συγκυριακή, όπως αποδεικνύονταν, Βαλκανική Συμμαχία προκάλεσε έντονη διπλωματική κινητικότητα, με την μεν Ρωσία να υποστηρίζει την Σερβία, τη δε Αυστροουγγαρία την Βουλγαρία. Η Ελλάδα στράφηκε προς την Σερβία, ενώ η Τουρκία προκειμένου να ανακτήσει μέρος των απολεσθέντων, επεδίωξε την σύμπραξη με τους πρώην εχθρούς της. Καθίστατο φανερό ότι, σε περίπτωση αποτυχίας της διπλωματίας το λόγο θα είχαν τα όπλα.

Την 1^η Ιουνίου σχηματίστηκε νέα κυβέρνηση στην Σόφια, υπό τον Ρωσόφιλο Στόγιαν Ντάνεφ[5]. Η Ρωσία επιθυμούσε την διατήρηση της Βαλκανικής Συμμαχίας, ως ανάχωμα στην επεκτατικότητα της Αυστροουγγαρίας. Ο Αρχηγός του Βουλγαρικού Επιτελείου Στρατηγός Μιχαήλ Σαβόφ, ζήτησε από τον Ντάνεφ να του γνωρίσει, εάν θα εμπλέκονταν σε νέα σύρραξη ή όχι. Στην δεύτερη περίπτωση πρότεινε την απόλυση των εφένδρων. Ο Ντάνεφ με την σύμφωνη γνώμη του Βασιλέως Φερδινάνδου αποφάσισε να επιτεθεί κατά της Σερβίας και της Ελλάδος προκειμένου η Βουλγαρία να επεκταθεί στα προβλεπόμενα από την Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου[6] όρια.

Η Έναρξη του Πολέμου

Η 2η Βουλγαρική Στρατιά διέθετε 6 ΜΠ και ένα Σύνταγμα Ιππικού[7](66 τάγματα Πεζικού, 62 πυροβόλα) υπό την Διοίκηση του Στρατηγού Ιβάνοφ και είχε αναπτυχθεί κατά μήκος της γραμμής, Λίμνη Δοϊράνης, Κιλκίς Λαχανά, βόρεια πλευρά Παγγαίου Όρους, κόλπος Στρυμονικού.

Κατά της Σερβίας διέθεσαν τις 1^η, 3^η, 4^η και 5^η βουλγαρικές στρατιές, ενώ οι Σέρβοι αντέταξαν 10 ΜΠ και μία Μεραρχία Ιππικού(250.000 πεζούς, 3.000 ιππείς και 500 πυροβόλα). Οι συνολικές βουλγαρικές δυνάμεις κατά τον Β΄ ΒΠ ανερχόντουσαν σε 350.000 πεζούς, 5.000 ιππείς και 720 πυροβόλα.

Η προς πόλεμο δύναμη του ελληνικού στρατού αποτελείτο από 8 Μεραρχίες Πεζικού και 2 Συντάγματα Ιππικού, υποστηριζόμενη από 222 πυροβόλα, συνολικής δυνάμεως 145.000 ανδρών[8], κατανεμημένη σε 80 Τάγματα Πεζικού. Ο Κωνσταντίνος ως Βασιλεύς ήταν προϊστάμενος του Πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου, αλλά ως Αρχιστράτηγος, είχε τεθεί υπό τις διαταγές του. Αυτό συνιστούσε μια αντικανονικότητα η οποία δεν εμπόδισε την επιτυχή διεύθυνση του πολέμου. Αμφότεροι έθεσαν το συμφέρον της πατρίδος υπεράνω της «συνταγματικής νομιμότητος» και η νίκη της Ελλάδος τους δικαίωσε. Δυστυχώς δεν συνέβη το ίδιο κατά την περίοδο του διχασμού που ακολούθησε.

Την 14^η/27^η Ιουνίου, η Ελλάδα επέδωσε διάβημα διαμαρτυρίας προς την βουλγαρική κυβέρνηση για τις συνεχιζόμενες προκλήσεις και πράξεις αυθαιρεσίας του Βουλγαρικού στρατού. Αντί απαντήσεως την 16^η/29^η Ιουνίου 1913, από τις 18:50, χωρίς να έχει προηγηθεί κήρυξη πολέμου, οι Βουλγάροι επετέθησαν κατά των ελληνικών τμημάτων στην Νιγρίτα, τις Ελευθερές, το Βερτίσκο, την Καλλινδρία και το Καρασούλι και κατά των σερβικών στη Γευγελή. Ο ελληνικός στρατός δεν αιφνιδιάσθηκε και απέκρουσε την επίθεση επιτυχώς.

Η Εκκαθάριση της Θεσσαλονίκης

*Ο Βουλγαρικός Στρατός στη
Θεσσαλονίκη (Καμάρα)*

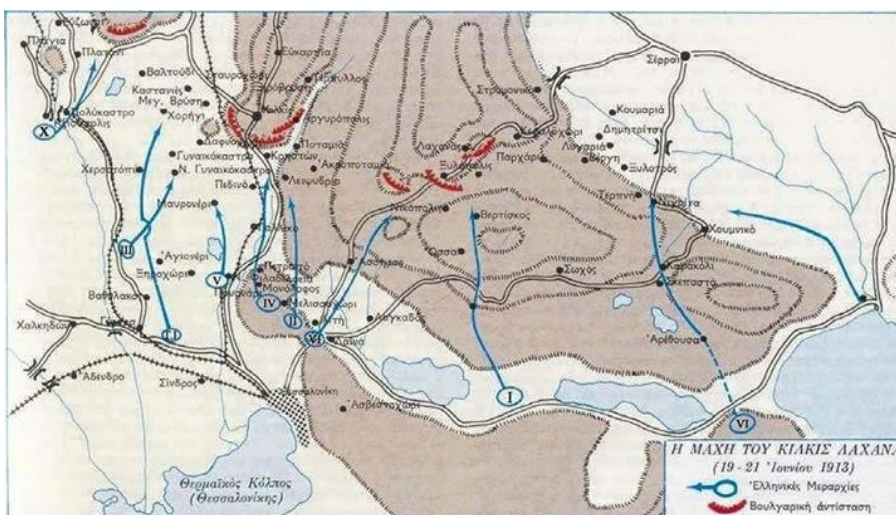
Μάχη του Κιλκίς-Λαχανά

Οι Βούλγαροι δια διαφόρων μεθόδων είχαν εγκαταστήσει 12 Τάγματα Πεζικού εντός της Θεσσαλονίκης, τα οποία οργανώθηκαν αμυντικώς. Την 17^η/30^η Ιουνίου ο Υποστράτηγος Καλλάρης Κωνσταντίνος, Διοικητής της II^{ας} ΜΠ, τούς ζήτησε να αποχωρήσουν από την πόλη εντός μιας ώρας, εγγυώμενος την ασφάλεια τους. Μετά την λήξη της διορίας θα τους θεωρούσε εχθρούς και θα συμπεριφέρονταν ανάλογα. Ο Καλλάρης ενήργησε με αποφασιστικότητα και μετά από 10ωρη μάχη έκαμψε την αντίστασή τους, συλλαμβάνοντας 1.259 αιχμάλωτους φονεύοντας 60 και τραυματίζοντας 17. Οι απώλειες μας ανήλθαν σε 22 νεκρούς και 42 τραυματίες.

Την 19^η Ιουν/ 1^η Ιουλ το Στρατηγείο του Κωνσταντίνου μεταφέρθηκε στην Μπάλτσα(Μελισσοχώρι Θεσσαλονίκης).

Η Μάχη Κιλκίς-Λαχανά (19 Ιουν/2 Ιουλ-21 Ιουν/4 Ιουλ 1913)

Ο Κωνσταντίνος αποφάσισε να επιτεθεί αμέσως κατά των Βουλγάρων προκειμένου να αποτρέψει την περαιτέρω ενίσχυση των δυνάμεων τους. Επέλεξε ως κυρία προσπάθεια την κατάληψη της περιοχής του ορίου των δύο Βουλγαρικών Στρατιών (2^{ας} και 4^{ης}) ώστε να τους απαγορεύσει να ενισχύσει η μία την άλλη. Προς τούτο αποφάσισε να επιτεθεί κατά της ισχυρά οργανωμένης τοποθεσίας Κιλκίς-Λαχανά με 6 Μεραρχίες Πεζικού(ΜΠ)(4 κατά του Κιλκίς και 2 κατά του Λαχανά). Η μάχη του Κιλκίς-Λαχανά ήταν η πρώτη μάχη του Β' Βαλκανικού Πολέμου. Το ελληνικό σχέδιο περιλάμβανε 3 φάσεις. Σε πρώτη φάση, την κατάληψη των θέσεων των προκεχωρημένων βουλγαρικών τμημάτων, σε δεύτερη την λήψη επαφής με την κύρια αμυντική τοποθεσία και τελευταία την εκπόρθηση των Κιλκίς και Λαχανά. Οι Βουλγαρικές δυνάμεις ήταν περίπου ίσες σε αριθμό, είχαν όμως το πλεονέκτημα της αμύνης σε οργανωμένη τοποθεσία. Τα σχέδια του στρατού μας, είχαν συνταχθεί με μεγάλη επιμέλεια από τον αξιωματικό επιχειρήσεων του επιτελείου, Ταγματάρχη Μηχανικού Ιωάννη Μεταξά.

Μετά από τριήμερη σκληρή μάχη, κάτω από αφόρητο καύσωνα, ο ελληνικός στρατός νίκησε τους Βούλγαρους και κατέλαβε όλες τις θέσεις τους. Το τίμημα της νίκης ήταν ιδιαίτερα βαρύ, το σύνολο των νεκρών και τραυματιών ανήλθε σε 8.652, το οποίο αντιστοιχούσε στο 10% της συνολικής δυνάμεως μας και στο 70% των συνολικών απωλειών του Α'ΒΠ. Οι απώλειες των αξιωματικών ήσαν δυσανάλογα μεγάλες, φονεύθηκαν 7 Διοικηταί Συνταγμάτων[9], 3 Διοικηταί Ταγμάτων[10] και μεγάλος αριθμός κατωτέρων αξιωματικών. Ο Κωνσταντίνος εξέδωσε διαταγή για την αφαίρεση των κόκκινων διακριτικών από τα

πηλήκια των αξιωματικών, για να μην ελκύουν τα πυρά των ελευθέρων σκοπευτών του εχθρού[11]. Οι απώλειες των Βουλγάρων ήταν μεγαλύτερες των ιδικών μας, ενδεικτικές της αποφασιστικότητας των να διατηρήσουν τα εδάφη της Μακεδονίας.

Η Απελευθέρωση της Μακεδονίας

Την 22^α Ιουνίου/5^η Ιουλίου 1913 η Ελλάδα και η Σερβία κήρυξαν τον πόλεμο κατά της Βουλγαρίας. Ο Αρχιστράτηγος καθόρισε ως κύριους Αντικειμενικούς Σκοπούς :

- i. Την καταστροφή του εχθρού, προκειμένου να καταστεί ανίκανος για την συνέχιση των επιχειρήσεων και να υποχρεωθεί σε συνθηκολόγηση.
- ii. Την απελευθέρωση όλων των περιοχών μέχρι τον ποταμό Στρυμόνα προς Ανατολικά και μέχρι του όρους Μπέλες προς Βορρά(σημερινή μεθόριος με την Βουλγαρία).

Η Ελληνική Στρατιά συνέχισε την επιθετική ενέργεια επί τριών κατευθύνσεων:

- i. Από Κιλκίς προς την περιοχή της Λίμνης Δοϊράνης, για έλεγχο των διαβάσεων προς την Μακεδονία και την Θράκη. (III, V, X ΜΠ και η Ταξιαρχία Ιππικού).
- ii. Από «όρος Κρούσια προς Μπέλες (II, IV ΜΠ).
- iii. Από Αμφίπολη δυτικά του ποταμού Στρυμόνος προς Σέρρες(I, VI ΜΠ).

Η VII ΜΠ παρέμεινε στην Γέφυρα Όρλιακο(Στρυμονικό) για την ασφάλεια του Δεξιού πλευρού της Στρατιάς από την κατεύθυνση των Σερρών.

Την 24^η Ιουν/7^η Ιουλ κατελήφθη η περιοχή της Λίμνης Δοϊράνης, μετά από διήμερη μάχη. Οι απώλειές μας ανήλθαν σε 255 νεκρούς και 750 τραυματίες, ενώ των Βουλγάρων ήσαν μεταξύ 2.000 και 4.000 (νεκροί και τραυματίες).

Την 25^η Ιουν/8^η Ιουλ οι II και IV ΜΠ κατέλαβαν την περιοχή βορείως της Λίμνης Κερκίνης, μέχρι τις υπώρειες του όρους Μπέλες.

Την 26^η Ιουν/9^η Ιουλ ναυτικό άγημα απελευθέρωσε την Καβάλα, την οποία είχαν εγκαταλείψει οι Βούλγαροι.

Την 27^η Ιουν/9^η Ιουλ μετά από την διήμερη μάχη της Βετρίνας, ή Δεμίρ Ισάρ, άρθηκαν τα εμπόδια για την απελευθέρωση της Ανατολικής Μακεδονίας(Σέρρες, Σιδηρόκαστρον και Νέο Πετρίτσι[12]). Οι απώλειες μας ανήλθαν σε 36 νεκρούς, 36 αγνοούμενους και 207 τραυματίες. Η VI ΜΠ απελευθέρωσε το Σιδηρόκαστρο και βρέθηκε μπροστά στο αποτρόπαιο θέαμα των σφαγιασμένων από τους Βουλγάρους, 100 Ελλήνων κατοίκων της κωμοπόλεως συμπεριλαμβανομένου και του Μητροπολίτου.

Την 27^η Ιουν/10^η Ιουλ η Ρουμανία κήρυξε τον πόλεμο κατά της Βουλγαρίας. Την ακολούθησε η Οθωμανική αυτοκρατορία δύο ημέρες μετά.

Την 28^η Ιουν/ 11^η Ιουλ τα ελληνικά στρατεύματα επετέθησαν με 5 ΜΠ κατά της Στρώμνιτσα(Βορείως Δοϊράνης) και 2 ΜΠ προς την στενωπό του Ρουπελ. Μετά από διήμερες σκληρές μάχες οι βουλγαρικές δυνάμεις εγκατέλειψαν τις θέσεις υποχωρούντες εσπευσμένα.

Την 29^η Ιουν/12^η Ιουλ ο Ελληνικός Στρατός εισήλθε στην πυρπολημένη πόλη των Σερρών, όπου πλήθος πολιτών κάθε ηλικίας και φύλου βρέθηκαν δολοφονημένοι. Τόσο η Ρωσία, όσο και η Αυστροουγγαρία άρχισαν να πιέζουν την Ελλάδα να ανακόψει την προέλασή της.

Ο

Κωνσταντίνος και ο Βενιζέλος στο ΣΣ Βυρώνειας Ο Ανχης (ΠΖ) Ιωαν. Βελισσαρίου

Την 1^η/14^η Ιουλ το Στρατηγείο μεταστάθμευσε στον σιδηροδρομικό σταθμό της Βυρώνειας(Χατζή Μπεϊλίκ). Η VII ΜΠ απελευθέρωσε την Δράμα, οι κάτοικοι της οποίας την υποδέχθηκαν παραληρούντες από πατριωτικό ενθουσιασμό. Την ίδια ημέρα απελευθερώθηκε το πολύπαθο Δοξάτο(10 χλμ από την Δράμα). Από τους 1.500 Έλληνες κατοίκους του, περισσότεροι από τους μισούς δολοφονήθηκαν. Οι επιζήσαντες της βουλγαρικής «μάχαιρας», βίωναν συγχρόνως την οδύνη της απώλειας συγγενών και φίλων, μαζί με την χαρά της απελευθερώσεως.

Την 7^η/20^η Ιουλ απελευθερώθηκε το Νευροκόπι, την 10^η/23^η Ιουλ η Αλεξανδρούπολη από το ναυτικό και την 12^η/25^η Ιουλίου, η VIII ΜΠ εισήλθε στην Ξάνθη, με προπομπό την ημιλαρχία της Μεραρχίας υπό τον Ήλαρχο Κατεχάκη Γεώργιο^[13].

Η Προέλαση εντός της Βουλγαρίας

Από την 1^η Ιουλίου ο όγκος της Στρατιάς(I, II, IV, V, VI ΜΠ και η Ταξιαρχία Ιππικού) κινήθηκε δια της κοιλάδος του Στρυμόνος προς τα στενά της Κρέσνας, των «Σιδηρών Πυλών» του Στρυμόνος. Το ανάγλυφο του εδάφους ευνοούσε τον αμυνόμενο. Η I ΜΠ αι η Ταξιαρχία Ιππικού ακολούθησε την κεντρική οδό. Οι II, IV, και VI ΜΠ κινήθηκαν από δύσβατα μονοπάτια στις απότομες πλαγιές της κοιλάδος. Η V ΜΠ παρέμεινε ως εφεδρεία με το πεδινό πυροβολικό. Οι μάχες που ακολούθησαν ήταν επικές, με τους στρατιώτες μας να εξαντλούν και την τελευταία ικμάδα των δυνάμεων τους επιδεικνύοντας αξιοθαύμαστη γενναιότητα, θέληση και αντοχή. Οι ξένοι ανταποκριτές χαρακτήρισαν την μάχη της Κρέσνας τον «Δρόμο της Κολάσεως».

Την 6^η/19^η Ιουλ το Γενικό Στρατηγείο μεταφέρθηκε στο Λιβούνοβο (Πλησίον Σιδηροκάστρου).

Την 10^η /23^η Ιουλ ολοκληρώθηκε η κατάληψη των Στενών. Το Σχέδιο του Ελληνικού Επιτελείου πέτυχε πλήρως.

Την 15^η/28^η Ιουλ, τμήματα αναγνωρίσεως του ρουμανικού στρατού έφθασαν στα προάστεια της Σόφιας. Οι Ρουμάνοι προέλαυναν χωρίς να συναντήσουν καμμία αντίσταση. Στην βουλγαρική πρωτεύουσα, για πρώτη φορά στην ιστορία, ρίχθηκαν προκηρύξεις από αέρος από την νεοσύστατη ρουμανική αεροπορία.

Η συνέχιση της προελάσεως σε μεγάλο βάθος, πλέον των 100 χιλιομέτρων σε ευθεία απόσταση, εντός της Βουλγαρίας άλλαξε ριζικά την κατάσταση των εμπολέμων. Ο Κωνσταντίνος έθεσε ως σκοπό να μην διανοηθεί η Βουλγαρία να στρέψει τα όπλα ξανά κατά της πατρίδος μας. Για το καλύτερη έλεγχο των επιχειρήσεων συγκροτήθηκαν ομάδες Μεραρχιών. Οι υπερόπτες Βούλγαροι, που λίγους μήνες νωρίτερα πολιορκούσαν την Κωνσταντινούπολη και έχασαν στο νήμα την Θεσσαλονίκη, αγωνιζόντουσαν τώρα υπέρ βωμών και εστιών. Ο Στρατός άρχισε να αντιμετωπίζει σοβαρό πρόβλημα εφοδιασμού, αναπληρώσεως απωλειών και διακομιδών, λόγω της επιμηκύνσεως των γραμμών και της ελλείψεως οδών για τις μεταφορές από και προς το μέτωπο. Παρ' όλα αυτά οι ελληνικές δυνάμεις συνέχισαν να μάχονται και να προχωρούν με αμείωτη ένταση. Το μέγιστο όριο προχωρήσεως ήταν η Άνω Τζουμαγιά (σημερινό Μπλακόεβγκράντ), όπου δόθηκε η τελευταία μάχη.

Την 18^η Ιουλ/30^η Αυγ 1913, υπογράφηκε πενθήμερος ανακωχή των εμπολέμων, ημερομηνία η οποία θεωρείται ως η λήξη του Β' Βαλκανικού Πολέμου. Την ημέρα εκείνη στο ύψωμα 1378, έπεσε ο ήρωας του Μπιζανίου, Αντισυνταγματάρχης Πεζικού Ιωάννης Βελισσαρίου.

Τα Στενά της Κρέσνας

Σιμιτλί(Η τελευταία μάχη)

Οι απώλειες του Ελληνικού Στρατού ανήλθαν σε 5.851 νεκρούς, 188 αγνοούμενους και 23.487 τραυματίες. Οι Βούλγαροι μέτρησαν 17.227 νεκρούς και 48.650 τραυματίες. Ο Ελληνο-ιταλικός πόλεμος του 1940 διήρκεσε 6 μήνες, οι ελληνικές δυνάμεις ανερχόντουσαν σε 260.000 άνδρες, οι νεκροί ήταν 13.325, οι αγνοούμενοι 1.278 και οι τραυματίες 62.623. Τηρουμένων των αναλογιών, εάν ο Β' Βαλκανικός Πόλεμος είχε την ίδια διάρκεια και

ισάριθμες εμπλεκόμενες δυνάμεις με τον Ελληνο-ιταλικό, είναι πολύ πιθανόν οι απώλειες του να ξεπερνούσαν τις 40.000 νεκρούς.

Η Νίκη

Η νικηφόρος έκβαση του πολέμου οφείλονταν:

- i. Στο επιθετικό πνεύμα το οποίο μας χάρισε την νίκη και στους δύο Βαλκανικούς πολέμους.
- ii. Στην άψογη συνεργασία του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου με τον Αρχιστράτηγο Βασιλέα Κωνσταντίνο Α΄.
- iii. Στην εμπνευσμένη και στιβαρή ηγεσία του Κωνσταντίνου, ο οποίος ήταν γεννημένος στρατιώτης και έχαιρε της αποδοχής και της αγάπης όλου του στρατεύματος. Ο Αρχιστράτηγος Βασιλεύς Κωνσταντίνος αποδείχθηκε ο άξιος στρατηλάτης των Βαλκανικών πολέμων.
- iv. Στην εμπειρία που αποκτήθηκε κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, τόσο στο μέτωπο της Μακεδονίας, όσο και σ' αυτό της Ηπείρου.
- v. Στον γενναιότητα, στην αυταπάρνηση και στην μνημειώδη αντοχή που επέδειξε η συντριπτική πλειοψηφία του στρατεύματος. Η πλειονότητα των στρατιωτών μας ήσαν αγρότες ανθεκτικοί στις κακουχίες. Ασπάσθηκαν το δίκαιο του αγώνος με την δύναμη του νεοφώτιστου και επέδειξαν παράφρονα ηρωισμό. Για τον ανδρείο Έλληνα στρατιώτη των Βαλκανικών πολέμων ίσχυσε η ρήση του Ναπολέοντος: *«Η πρώτη άρετή του στρατιώτου είναι η άντοχή στην κούραση. Το θάρρος είναι απλώς η δεύτερη άρετή»*. Όταν οι Βούλγαροι κατέρρευσαν, εμείς στεκόμασταν ακόμα όρθιοι.στ. Στην εξαιρετική λειτουργία του επιτελείου του, αλλά και της πλειονότητας των διοικητών όλων των κλιμακίων.
- vi. Στην σχεδίαση των επιχειρήσεων σημαντική υπήρξε η συμβολή του Μεταξά, ο οποίος αποδείχθηκε το γονιμότερο επιτελικό μυαλό από συστάσεως του στρατού. Η υποστήριξη που παρείχε στις αποφάσεις του Κωνσταντίνου, συνίστατο στην ικανότητά του να συλλαμβάνει, να συντονίζει και να υλοποιεί όλες τις επί μέρους ενέργειες, από τις οποίες εξαρτάται το νικηφόρο αποτέλεσμα μιας μάχης, ταχύτερα από τον χρόνο αντιδράσεως του εχθρού.
- vii. Στην υπογραφείσα συμμαχία με την Σερβία και στην συμμετοχή της Ρουμανίας στην σύρραξη, οι οποίες εξάλειψαν κάθε ελπίδα για νίκη στους Βουλγάρους.
- viii. Στον έγκαιρο εμβολιασμό των Ελλήνων εναντίον της χολέρας, που μείωσε στο ελάχιστο τις απώλειες μη μάχης σε σχέση μ' αυτές των Βουλγάρων[14].

Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου (1913)

Την 10^η/23^η Αυγ 1913, υπογράφηκε στο Βουκουρέστι η συνθήκη ειρήνης, μεταξύ των βασιλείων της Ελλάδος, Σερβίας, Ρουμανίας, Μαυροβουνίου από την μίαν πλευρά και του βασιλείου της Βουλγαρίας από την άλλη. Η συμφωνία κατοχύρωσε τα εδαφικά κέρδη των δύο πολέμων, ολοκληρώνοντας την συνθήκη του Λονδίνου, της 30^{ης} Μαΐου 1913 (μετά την λήξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου), στον οποίο δεν συμμετείχε η Ρουμανία. Κατά την διάρκεια των συσκέψεων υπήρξε διαφωνία μεταξύ του Βενιζέλου και του Κωνσταντίνου, ο οποίος τον πίεζε να μην συμφωνήσει εάν δεν συμπεριλαμβανόταν στην Ελλάδα και η Δυτική Θράκη. Ο Βενιζέλος υπέβαλε την παραίτησή του την οποία ανακάλεσε στην συνέχεια, όταν ο Βασιλέας πείσθηκε ότι δεν θα συμφωνούσαν τα υπόλοιπα κράτη μ' αυτές τις διεκδικήσεις.

Ο Βενιζέλος επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας[15] κατήγαγε το δικό του θρίαμβο, στην μάχη του διπλωματικού πεδίου. Η Ελλάδα περιέλαβε στην επικράτειά της όλα τα εδάφη που απελευθέρωσε συμπεριλαμβανομένων των νήσων του Αιγαίου και της Κρήτης[16]. Τα ελληνο-βουλγαρικά σύνορα καθορίστηκαν από το Μπέλες έως την εκβολή του ποταμού Νέστου.

Από τις μεγάλες δυνάμεις η Ρωσία και η Αυστροουγγαρία υποστήριξαν την Βουλγαρία, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Ιταλία παρέμειναν ουδέτερες, ενώ η Γαλλία και η Γερμανία στάθηκαν στο πλευρό μας. Η ενσωμάτωση του νομού Καβάλας στην ελληνική επικράτεια πραγματοποιήθηκε κατόπιν της επιμονής του Αυτοκράτορος Κάιζερ της Γερμανίας[17].

Η Τουρκία δεν αναγνώρισε την κατοχή των νήσων του Αιγαίου από την Ελλάδα. Η Ελλάς δέχθηκε επίσης την ίδρυση ρουμανικών σχολείων, σε χωριά αναγνωρισθέντα ως Κουτσοβλάχικα στην οροσειρά της Πίνδου. Η αναγνώριση της μειονότητας των Κουτσόβλαχων μάς δημιούργησε προβλήματα, κατά την διάρκεια της κατοχής στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με την ίδρυση του «Πριγκιπάτου της Πίνδου».

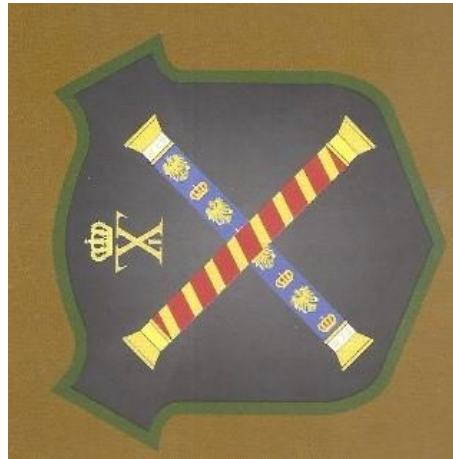
Αμέσως μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου ο Κάιζερ απέμεινε στον Κωνσταντίνο την γερμανική στραταρχική ράβδο[18]. Στην συνέχεια ο Κωνσταντίνος απένειμε στον Βενιζέλο τον Μεγαλόσταυρο του Σωτήρος[19], ο οποίος με την σειρά του, τού παρέδωσε την ελληνική στραταρχική ράβδο σε αναγνώριση "*τῶν ὑπερλάμπρων νικῶν του*".

Συμπεράσματα

- Η πατρίδα μας, μετά τον Β΄ΒΠ, πρόσθεσε στην επικράτειά της τους νομούς Σερρών, Δράμας, Καβάλας και Κιλκίς, αυξάνοντας την έκταση της κατά 12.000 τετραγωνικά χιλιόμετρα (χλμ²). Η συνολική έκταση της Ελλάδος μετά την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου, από 63.211 χλμ², πριν του Βαλκανικούς πολέμους, ανήλθε στα 120.308 χλμ² και ο πληθυσμός από 2.631.952 αυξήθηκε σε 4.718.221.
- Η Ελλάδα του Σεπτεμβρίου του 1913, δεν είχε καμμία σχέση μ' αυτή του 1912, όχι μόνο αφορά στο μέγεθος και στον πληθυσμό της, αλλά κυρίως στο ηθικό των Ελλήνων. Σταματήσαμε να νιώθουμε απειλούμενοι και αδικημένοι. Μία διάθεση αισιοδοξίας, αυτοπεποίθησης, αποφασιστικότητας και υπερηφάνειας διέτρεχε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Ποτέ άλλοτε στην ιστορία μας δεν αισθανόμασταν τόσο ικανοποιημένοι που είμασταν Έλληνες. Είχαμε πατήσει στην κορυφή των εθνικών μας επιδιώξεων και απολαμβάναμε την ικανοποίηση της επιτυχίας. Η ευφορία μας όμως δεν κράτησε για πολύ γιατί μας ζάλισε το ύψος. Ο εθνικός διχασμός προέκυψε δύο χρόνια αργότερα είχε ως αποτέλεσμα να υποστούμε αυτό που αποτυπώνεται παραστατικά από την λαϊκή θυμοσοφία: *«Η ομόνοια σπίτια χτίζει και η διχόνοια τα γκρεμίζει»*.
- Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος βοήθησε όλο το στράτευμα από τον Αρχιστράτηγο μέχρι του τελευταίου στρατιώτου να εδραιώσουν την φρόνημα που απαιτούν οι ανάγκες διεξαγωγής ενός πολέμου. Στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο το προσωπικό είχε αποκτήσει την σιγουριά του βετεράνου. Αυτό εμφανίζεται και στα διαγγέλματα του Κωνσταντίνου. Στον Α΄ ΒΠ τους προσφωνεί *«Αξιωματικοί, Υπαξιωματικοί και Στρατιώτες»* και τους υπενθυμίζει ότι είναι εκπαιδευμένοι και διαθέτουν τον καλύτερο οπλισμό. Στον Β΄ΒΠ τους αποκαλεί *«Συναδέλφους και Συμπολεμιστές»* και δεν διστάζει να μιλήσει για το αυτονόητο, *«Όσοι ἐξ ἡμῶν ἐπιζήσωμεν θὰ*

συνεορτάσωμεν τὰ ἐπινείκια... καὶ ὅσοι πέσωμεν, χαρμοσύνως θὰ ἀναγείλωμεν εἰς τοὺς μεγάλους ἡμῶν προγόνους τὸν θρίαμβον ἀντάξιον ἀπογόνων τους». Το διάγγελμα παραπέμπει στην προτροπή των Σπαρτιατισσών: «Ἡ τὰν ἥ ἐπὶ τᾷς[20]». Αυτό το πνεῦμα συνιστά την πεμπουσία της ηθικής προετοιμασίας ενός λαού για την κατάκτηση της νίκης στο πόλεμο, οτιδήποτε άλλο συνιστά δικαιολογία για την αποφυγή της εκτελέσεως του καθήκοντος. Στον πόλεμο δεν υπάρχει υποκατάστατο της νίκης.

- Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι δεν έχουν τύχει της αναγνώρισεως που τους αξίζει. Οι πεσόντες των πολέμων αυτών δικαιούνται της ευγνωμοσύνης μας στο διηνεκές. Το αίμα των πεσόντων δεν χύθηκε μάταια. Τότε «**Εμεγαλύνθη η Ελλάς**»

Ο Μεγαλόσταυρος του Σωτήρος Οι Στραταρχικές ράβδοι του Κωνσταντίνου

Κόκκινη η Ελληνική, Γαλάζια η Γερμανική

ΤΕΛΟΣ

[1] Οι μεγάλες Δυνάμεις πολύ δύσκολα θα επέτρεπαν στην Βουλγαρία να κρατήσει την Κωνσταντινούπολη, αλλά ακόμη και έτσι μία τέτοια επιτυχία θα την καθιστούσε την ισχυρότερη δύναμη στα Βαλκάνια.

[2] Η Δοβρουτσά εκτείνεται από τις εκβολές του Δούναβη έως τη Βάρνα της Βουλγαρίας, το βόρειο τμήμα(15.500 χλμ², 1 εκατομμύριο κάτοικοι) ανήκει στην Ρουμανία, ενώ το νότιο(7.500 χλμ², 350.000 κάτοικοι) στην Βουλγαρία.

[3] Την 3^η Νοεμ. 1914 οι Αυστριακοί εισέβαλαν στην Σερβία με δύο Στρατιές. Είχε προηγηθεί η κήρυξη του πολέμου της Αυστροουγγαρίας κατά της Σερβίας, μετά την δολοφονία του διαδόχου του θρόνου Αρχιδούκα Φραγκίσκου Φερδινάνδου και της συζύγου του Σοφίας, στο Σεράγεβο την 15^η Ιουν. 1914. Όταν η Αυστρία κήρυξε τον πόλεμο στην Σερβία, η Βουλγαρία ήταν ακόμη ουδέτερη. Σε περίπτωση αποστολής ελληνικού στρατού στην Σερβία, τα βόρεια σύνορα μας θα έμειναν εκτεθειμένα. Ο Βενιζέλος στις εκκλήσεις του Σέρβου πρωθυπουργού Νίκολα Πάσιτς, για την τήρηση του συμφώνου του 1913, τού

αποκρίθηκε ότι θα έφερνε το θέμα στο υπουργικό συμβούλιο και θα εξέταζε τις συνθήκες υπό τις οποίες κηρύχθηκε ο πόλεμος. Ο Βενιζέλος διεμήνυσε στην Σερβία ότι θα τηρούσε ευμενή ουδετερότητα και σε περίπτωση που θα επετίθετο η Βουλγαρία στην Σερβία, τότε θα επιχειρούσε η Ελλάς εναντίον της. Για την στάση του αυτή χρησιμοποίησε ένα όρο την συμμαχίας, σύμφωνα με τον οποίο η πατρίδα μας δεν ήταν υποχρεωμένη να προστρέξει σε βοήθεια της Σερβίας, εάν ο πόλεμος με την Αυστρία είχε προκληθεί με δική της υπαιτιότητα, γεγονός το οποίο δεν συνέβη. Τον Οκτώβριο του 1914 ο Βενιζέλος δήλωσε: «*Ἡ Ἑλλάς ἦτο ὑποχρεωμένη, ὅταν τὸν ἢ Αὐστρία ἐπετέθη κατὰ τῆς Σερβίας, νὰ βοηθήσῃ στρατιωτικῶς τὴν Σερβίαν κατὰ τῆς Αὐστρίας*».

[4] Ο βουλγαρικός στρατός, συνεπικουρούμενος από τους κομιτατζήδες άσκησαν πρωτοφανή βία στους Έλληνες προκειμένου να προσχωρήσουν στην Εξαρχία, να καταταγούν στον βουλγαρικό στρατό και να δηλώνουν Βούλγαροι. Οι δολοφονίες, οι βιασμοί, οι βασανισμοί και οι λεηλασίες των περιουσιών δεν είχαν προηγούμενο.

[5] Στόγιαν Πετρόφ Ντάνεφ (1858-1949). Βούλγαρος πολιτικός, ο οποίος είχε ταχθεί υπέρ της ειρηνικής διευθετήσεως των διαφορών της Βουλγαρίας με την Ελλάδα και την Σερβία. Μόλις όμως ανέλαβε πρωθυπουργός κήρυξε τον πόλεμο κατά των πρώην συμμάχων χωρών του Α'ΒΠ.

[6] Η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου. Την 3^η Μαρτίου 1878, στο προάστιο Άγιος Στέφανος της οθωμανικής πρωτευούσης, η Ρωσία και η Τουρκία υπέγραψαν συνθήκη ειρήνης η οποία προέβλεπε:

1. Την ίδρυση ενός μεγάλου Βουλγαρικού Κράτους, δορυφόρου της Ρωσίας, στο οποίο διδόταν έξοδος στο Αιγαίο και περιελάβανε πολλές ελληνικές πόλεις (Σέρρες, Καβάλα, Έδεσσα, Φλώρινα, Καστοριά, Μοναστήρι).
2. Την κήρυξη της πλήρους ανεξαρτησίας της Σερβίας, του Μαυροβουνίου και της Ρουμανίας, με παράλληλη αύξηση της επικράτειάς των.

Η υπογραφή της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου προκάλεσε απόγνωση και οργή στους Έλληνες. Πολλοί την παρομοίασαν με την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως. Ανατράπηκε από το Συνέδριο του Βερολίνου μερικούς μήνες αργότερα.

[7] Διάταξη βουλγαρικών δυνάμεων: Η 3^η ΜΠ στο Κιλκίς-Λαχανά, 13^η ΜΠ περιοχή Σερρών-Δράμας, 11^η ΜΠ στη Καβάλα, Σύνταγμα Ιππικού Όρλιακο(Στρυμονικό), 2^α ΜΠ στο Δεμίρ Ισάρ(Σιδηρόκαστρο), 6^η ΜΠ βορείως Καβάλας, 10^η ΜΠ Νομός Σερρών.

[8] Διάταξη ελληνικών δυνάμεων: Η VII^η ΜΠ στο δεξιό της διατάξεως, αριστερό όριο λίμνη Βόλβη. η I^η ΜΠ μεταξύ Βόλβης και Λαγκαδά. η VI^η ΜΠ αριστερά λίμνης Λαγκαδά μέχρι αμαξιτή οδό Θεσσαλονίκης-Σερρών, η IV^η ΜΠ στο αριστερό της VI^{ης} ΜΠ. η III^η και η V^η ΜΠ δυτικώς Γαλλικού ποταμού μέχρι Αξιοχωρίου, η II^α ΜΠ στην Θεσσαλονίκη, η Χ^η περιοχή Αξιοχωρίου και η Ταξιαρχία Ιππικού στην Σίνδο.

[9] Διοικητές Συνταγμάτων (Δκτες ΣΠΖ): Σχης(ΠΖ) **Παπακυριαζής Ιωάννης** (Υπάτη Φθιώτιδας), Δκτης 4^{ος} ΣΠΖ, Σχης(ΠΖ) **Καμπάνης Αντώνιος** (Άνδρος), Δκτης 8^{ος} ΣΠΖ. Ανχης(ΠΖ) **Καραγιαννόπουλος Κωνσταντίνος** (Λιβαδειά), Δκτης 7^{ος} ΣΠΖ, Ανχης(ΠΖ) **Καμάρας Αντώνιος** (Κέα), Δκτης 16^{ος} ΣΠΖ, Τχης(ΠΖ) **Διαλέτης Φωκίων** (Χρυσοβίτσα Αιτωλοακαρνανίας), Δκτης 1^{ος} ΣΠΖ.

[10] Διοικητές Ταγμάτων: Ταγματάρχης Πεζικού (Τχης ΠΖ) **Ιατρίδης Γεώργιος**, Δκτης 8^{ου} Τάγματος Ευζώνων, Τχης(ΠΖ) **Κουτήφαρης Αντώνιος** (Βαρούσι Λακωνίας), Δκτης ΙΙ^{ου} Τάγματος του 9^{ου} ΣΠΖ, Τχης(ΠΖ) **Αναστάσιος Κατσιμίδης**, Δκτης Ι^{ου} Τάγματος του 5^{ου} ΣΠΖ, Λοχαγός(ΠΖ) **Μακρυκώστας Χαράλαμπος**, Δκτης ΙV^{ου} Τάγματος του 8^{ου} ΣΠΖ .

[11] «Διατάσσω, ὅπως ἅπαντες οἱ Ἀξιωματικοί, ἐντὸς τῆς αὔριον ἀφαιρέσωσι τὰ γαλόνια ἐκ τῶν πηλικίων των». Μπάλτσα 21 Ἰουνίου/4 Ἰουλίου 1913, ὥρα ἐνάτη νυκτός, Κωνσταντῖνος. Τὰ κόκκινα διακριτικά τοῦ βαθμοῦ εἰς τὰ πηλίκια τῶν ἀξιωματικῶν προσέλκυαν τὰ πυρὰ τῶν Βουλγάρων ἐλεύθερων σκοπευτῶν.

[12] Ο Λοχαγός Γεώργιος Παπαδόπουλος, διοικητής Λόχου Ευζώνων, απελευθέρωσε το Νέο Πετρίτσι και στην συνέχεια έπεσε μαχόμενος και θάφτηκε επιτόπου στα υψώματα βορείως της κωμοπόλεως.

[13] Γεώργιος Κατεχάκης (1881-1939) Γεννήθηκε στην Μεσαρά Κρήτης. Πολέμησε στον Μακεδονικό Αγώνα με το ψευδώνυμο «Καπετάν Ρούβας». Προήχθη στον βαθμό του υποστρατήγου σε ηλικία 39 ετών, γεγονός που τον καθιστά τον νεότερο στρατηγό από ιδρύσεως του ελληνικού κράτους. Διετέλεσε Γενικός Διοικητής της Κρήτης της Θράκης και 3 φορές Υπουργός Στρατιωτικών. Εκλέχθηκε κατά επανάληψη βουλευτής.

[14] Βλέπε σχετικό άρθρο. **"Ο Εμβολιασμός κατά της Χολέρας κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους"**.

[15] Την συνθήκη υπέγραψαν εκτός από τον Βενιζέλο και οι: Παναγιώτης Πανάς, Νικόλαος Πολίτης και οι Λοχαγοί Αθανάσιος Εξαδάκτυλος και Κωνσταντίνος Πάλλης.

[16] Η Βουλγαρία παραιτήθηκε από κάθε αξίωση επί της Κρήτης, όπως και η Σερβία και το Μαυροβούνιο.

[17] Ο Γουλιέλμος Β΄ της Γερμανίας ήταν ο τελευταίος Γερμανός αυτοκράτορας και βασιλεύς της Πρωσίας (Το Κάιζερ προέρχεται από το Καίσαρ). Βασίλευσε από το 1888 ως το 1918, παραιτηθείς μετά την ήττα της Γερμανίας των δικαιωμάτων του θρόνου. Ήταν εγγονός της Βασιλίσσης Βικτώριας του Ηνωμένου Βασιλείου και αδελφός της Βασιλίσσης Σοφίας των Ελλήνων.

[18] Ο Βενιζέλος απέστειλε στον Κωνσταντίνο το ακόλουθο τηλεγράφημα: «*Μετ' ἔθνικῆς ὑπερηφανεῖας ἀπονέμω Ὑμετέρα Μεγαλειότητα εὐλαβὴ συγχαρητήρια ἐπὶ ἀπονεμηθείσῃ Αὐτῇ ὑπὸ Αὐτοκράτορος Γερμανίας Στραταρχικῇ ράβδῳ*».

[19] Η ανώτερη τάξη του παρασήμου του Τάγματος Αριστείας που ιδρύθηκε το 1833 από τον βασιλέα Όθωνα. Απονέμεται σε Έλληνες και ξένους, που διακρίθηκαν στην προάσπιση των συμφερόντων της Ελλάδος, το έχουν λάβει 41 άτομα (άπαντες ἄρρενες) από την καθιέρωσή του.

[20] Έκφραση των Σπαρτιατισσών όταν ξεπροβόδιζαν τους γιούς τους σε πόλεμο, ζητώντας τους ή να επιστρέψουν νικητές φέροντες την ασπίδα (τὰν) ή νεκροί ή τραυματίες μεταφερόμενοι επί της ασπίδος (ἐπὶ τᾶς) (Πλουτάρχου Ηθικά).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- **«Συμβολή εις την Ιστορίαν της Δεκαετίας 1912-1922»**, Αντιστράτηγου Παναγιώτη Παναγάκου, Αθήνα 1960.
- **«Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος»**, Σπύρου Β. Μαρκεζίνη, ΠΑΠΥΡΟΣ ΓΡΑΦΙΚΑΙ ΤΕΧΝΑΙ Α.Ε, Αθήνα 1966.
- **Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-13**, Χρήστος Γκίων-Σταμάτης Θηραίος, Εκδόσεις ΚΕΚΡΟΨ, Αθήνα 1970.
- **«Ιστορία του Ελληνικού Έθνους»**, ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ Α.Ε. Αθήνα 1977.
- **«Στρατιωτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος»**, Ιωάννου Πολιτάκου, ΓΕΣ, Διεύθυνση Εκπαιδεύσεως , Αθήνα 1980.
- **«Μεταξάς το Προσωπικό του Ημερολόγιου»**, Επιμέλεια Χρήστος Χρηστίδης, Εκδόσεις Γκοβοστή, Αθήνα 1995.
- **ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ-Ο ΝΑΥΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ 1912-1913**, Ιωάννου Παλούμπη Αντιναυάρχου ε.α., Εκδόσεις ναυτικού μουσείου Ελλάδος, Αθήνα 2007.
- **«Η Εποποιία του Ελληνοβουλγαρικού Πολέμου»** Δημητρίου Καλλίμαχου, Εκδόσεις Ελεύθερη Σκέψη, Αθήνα 2007.
- **«Η Ελλάς κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους»** Σαράντος Καργάκος, Αθήνα 2011.
- **«Η Ιστορία του Ελληνικού Στρατού»** Ιωάννου Παπαφλωράτου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2014.